

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Дідківський Анатолій Андрійович

УДК: 271.2-426

**ПРАВОСЛАВНА ЕТИКА: ГУМАНІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ТА ІСТОРИЧНІ ФОРМИ ЛЕГІТИМІЗАЦІЇ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Рівненського державного гуманітарного університету МОН України.

**Науковий
керівник:**

доктор філософських наук, професор
Шугаєва Людмила Михайлівна,
завідувач кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний
університет.

**Офіційні
опоненти:**

доктор філософських наук, професор
Саган Олександр Назарович,
провідний науковий співробітник,
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН
України;
кандидат філософських наук
Соколовський Олег Леонідович,
доцент кафедри філософії,
Житомирський державний університет.

Захист відбудеться "24" грудня 2015 року о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 38.

Автореферат розіслано "24" листопада 2015 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. В. Горохова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Україна має давні православну традицію духовності, яка суттєво вплинула на формування та розвиток моральності українського народу. Сьогодні, в умовах численних світоглядних, економічних і політичних криз, в українському суспільстві відчувається нагальна потреба звернутися до потенціалу православної етики як одного з засобів подолання духовної кризи. Але при цьому гостро постає питання про межі можливого позитивного потенціалу православного етосу і православної етичної думки.

Чи здатна православна етика бути моральним підґрунтям формування соціально-економічних відносин між людьми у третьому тисячолітті? Чи правильними є розрахунки освітян на позитивний вплив предметів духовного морального спрямування взагалі і "Християнської етики в українській культурі", зокрема у справі морального виховання молодого покоління громадян України? Ці й багато інших запитань потребують відповіді та ґрунтового теоретичного філософсько-релігієзнавчого аналізу системи православної етики, необхідність якого посилюється зважаючи на те, що православна етика багато в чому залишається "terra incognita" і для християнських богословів. За величезної кількості критичної літератури з католицької і протестантської етичних систем православна етика залишається малодослідженою.

Об'єктивний філософсько-релігієзнавчий аналіз православної етики – потреба часу також із практичної точки зору. Втрата ціннісних і моральних орієнтирів, притаманна транзитним посткомуністичним суспільствам, робить особливо важливими пошуки практичних альтернатив як "моральному кодексу" радянського суспільства, так і поведінковим принципам "дикого капіталізму", що почали активно утверджуватися на пострадянських теренах з початку 90-х років минулого століття.

З'ясування гуманістичного та проєвропейського потенціалу православної етики актуалізується в умовах протистояння російському шовіністичному православному фундаменталізму під час сучасної суспільної та геополітичної кризи. Це надає проблематиці дисертаційного дослідження особливого значення в контексті пошуку етичних маркерів національної самосвідомості.

Актуальність та своєчасність вивчення потенціалу православної етики тісно співвідноситься з гострим дефіцитом філософських, релігієзнавчих та богословських досліджень у вітчизняному інтелектуальному дискурсі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету за науковою темою "Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу" (реєстраційний номер 014U000085).

Ступінь розробленості проблеми. У дослідженнях з історії християнської етики історичні форми православної етики не виокремлюються.

Аналізуються окремі етичні системи православних мислителів. Також існують спроби дослідити вплив православної етики на менталітет людини.

Окремі проблеми православної етики розроблялися такими провідними вітчизняними дослідниками як А. Баумейстер, В. Бондаренко, П. Гаврилук, А. Колодний, П. Кралюк, В. Малахов, О. Саган, П. Саух, О. Седаков, Л. Филипович, Є. Харьковщенко, Ю. Чорноморець, В. Шевченко, Л. Шугаєва, П. Яроцький та ін. Їх дослідження присвячені висвітленню специфіки певних етичних систем православної етики.

Парадигмальні філософські засади дослідження визначені у працях переважно сучасних зарубіжних мислителів, що аналізували різні типи релігійних етик, зокрема, Г. фон Бальтазара, М. Бубера, П. Гіча, Г. Енскома, Л. Загжебські, Е. Макінтаєра, К. Свенсона, Р. Херстхауса та ін.

Дослідження філософського і культурологічного характеру, провідне місце серед яких займає науковий доробок С. Кримського, М. Поповича, Т. Чайки, дають можливість висвітлити вплив православної етики на менталітет православних народів.

Метою дисертаційної роботи є системний філософсько-релігієзнавчий аналіз основних історичних форм та гуманістичного потенціалу православної етики, що відкриває можливості формування цілісного концептуального бачення її специфіки в контексті історичної перспективи.

Мета дисертації конкретизується в таких дослідницьких **завданнях**:

- висвітлити наявні в сучасному вітчизняному, зарубіжному філософсько-релігієзнавчому дискурсі етичні програми й окреслити специфіку їх світоглядних інтенцій;
- сформулювати теоретичні основи періодизації та класифікації історичних типів православно-етичного вчення;
- з'ясувати світоглядні засади, змістовну специфіку євангельської етики як джерела православно-етичних концепцій;
- дослідити філософські засади й особливості розвитку етичної проблематики в добу Середньовіччя, експлікувати духовний потенціал православної етики Нового часу;
- розкрити загальний характер сучасної православної етики та показати світоглядно-етичну відмінність українського й російського православ'я;
- простежити загальні тенденції розвитку православної етики та виявити основні чинники її розвитку.

Об'єкт дослідження – православна етика в її парадигмальних формах.

Предметом дослідження є іманентна типологія теоретичних і практичних концепцій православної етики, її гуманістичний потенціал.

Методологічна основа дослідження містить в собі загальні принципи академічного релігієзнавства, напрацьовані вітчизняною та світовою філософсько-релігієзнавчою думкою, зокрема, принципи об'єктивності, плюралізму, історизму, конкретності.

Важливе значення для розкриття проблематики дисертаційної роботи мав принцип позаконфесійності, який дав можливість сформулювати конфесійно

незаангажоване бачення потенціалу православної етики, об'єктивно висвітлити гуманістичний потенціал українського та російського православ'я.

У дисертації застосований принцип системності, який забезпечив цілісне бачення історичних трансформацій основних форм православної етики та відкрив можливість розкрити її сучасні світоглядні інтенції.

Використано також низку загальнонаукових методів, зокрема, аналіз (для експлікації парадигмальної специфіки православної етики) та синтез (у розгляді православної етики як системного явища), системний аналіз (у процесі здійснення історичного огляду етапів виникнення та розвитку православної етичної системи), метод порівняння (з метою компаративного аналізу конфесійних етичних систем християнства), систематизацію (в ході виявлення спільних рис конфесійних проявів християнської етичної системи) тощо.

Аналіз значної кількості філософських, релігієзнавчих та богословських текстів, зумовив широке використання методології філософської герменевтики, зокрема, принципу невичерпності автентичного тексту, який, поєднуювався з методом змістовно-історичної інтерпретації.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого дослідження православної етики як системи релігійно-етичних парадигмальних форм, що мають потужний гуманістичний потенціал у реаліях початку ХХІ століття, значення якого є винятково важливим у контексті протистояння сучасному імперському і шовіністичному православному фундаменталізму. Історично напрацьовані форми – етика чеснот, етика закону, етика екземпляризму, етика діалогу й толерантності – на початку нового тисячоліття мають тенденцію до взаємодоповнення і синтезу, відкривають нові можливості для діалогу між конфесіями, між релігійною та світською етикою.

У процесі дослідження обґрунтовано положення та висновки, що вирізняються науковою новизною і виносяться на **захист**:

Вперше:

– охарактеризовано наявні в сучасному вітчизняному та зарубіжному філософсько-релігієзнавчому дискурсі етичні програми та обґрунтовано, що православна релігійна етика динамічно розвивається, включаючи в себе елементи закону (деонтологія), етики чеснот, етики цінностей, консенсусної етики, екземпляризму, етики діалогу й толерантності. Аргументовано, що абсолютизація будь-якого елемента релігійного-етичної системи зазвичай веде до розвитку релігійного фундаменталізму, який руйнує релігійну етику зсередини;

– доведено, що християнська етика розвивається відповідно до загальної зміни світоглядних і теологічних парадигм мислення, а тому доцільно виділяти домодерну, модерну і постмодерну православну етику; зазначено, що в межах домодерної християнської етики існує значна відмінність між євангельською та середньовічною етикою, тому вони потребують окремого аналізу при вивченні історичних форм легітимізації православної етики;

– на основі аналізу світоглядного тла євангельської етики обґрунтовано, Перше послання апостола Іоанна, що новозавітна етика – це різновид екземпляристської етики, оскільки етичним ідеалом у ній виступає або ж сама

особистість засновника християнства, або інші моральні взірці історичного та наративного характеру, визначальне місце серед яких займають апостоли та герої євангельських притч;

– розкрито особливості розвитку етичної проблематики доби Середньовіччя як періоду розгляду платонівської етики чеснот крізь призму євангельських ідеалів, синтез із античною світоглядною традицією через етичні навички-чесноти, поєднання яких в цілісний "портрет" моральної особистості розглядається як персональний прояв святості; виявлено специфіку православної етики Нового часу, яка, у відповідності до світоглядних норм епохи, концентрувала головну увагу на проблемі деонтологічної легітимізації моральних норм, а всі варіації етичних та навіть аскетичних систем ґрунтувалися на конструюванні відповідних систем духовних законів.

Уточнено:

– положення про те, що специфіка сучасної православної етики визначається тенденцією до відродження етики чеснот, яка у сукупності із засадничими принципами діалогічної етики (відкритістю, персоналізмом) визначає її загальний гуманістичний потенціал; доведено, що етичні витоки світоглядного протистояння українського та російського православ'я засновані на виборі різних комплексів базових чеснот як основи національної інтерпретації православної етики в конкретно-історичних умовах. Це дозволило з'ясувати світоглядний характер сучасної боротьби в православному середовищі України проєвропейських екуменічних та фундаменталістичних імперіалістичних тенденцій, а також пояснити традиційну схильність російського православ'я до фундаменталізму.

Набула подальшого розвитку :

– експлікація загальних тенденцій розвитку православної етики та доведено їх відповідність розвитку конфесійної етики католицизму і протестантизму; обґрунтовано тезу про те, що розвиток православної етики, у тому числі на теренах України, історично є частиною загальноєвропейського культурно-цивілізаційного процесу. Констатовано, що повернення до етики чеснот у православній теології останніх десятиліть є прогресивною тенденцією, яка полегшує перехід до етики діалогу і толерантності, а відхід від етики закону, характерної для доби модерну, є виявом гуманізації православної думки загалом.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

Концептуальні положення та висновки дослідження є вагомим внеском у розвиток теоретичного релігієзнавства. Результати дисертаційної роботи можуть слугувати основою для системного філософсько-релігієзнавчого аналізу конфесійних різновидів християнської етики, а у філософському осмисленні – релігійної етики загалом.

Матеріали та основні ідеї дисертації можуть бути використані у навчальному процесі в лекційних курсах, на семінарських заняттях з релігієзнавства, етики, філософії, культурології, в окремих спецкурсах, у світських та богословських вищих навчальних закладах, а також для підготовки відповідних підручників та посібників, експертних матеріалів тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною роботою. Висновки та положення наукової новизни автор одержав особисто.

Апробація результатів. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження обговорювалися на науково-теоретичних семінарах і засіданнях кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету, а також оприлюднювалися автором у доповідях і повідомленнях на низці міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю "Філософія і релігія в просторі сучасної культури" (Київ, 2014); II Міжнародній науковій конференції "Авраамічні релігії в Україні: інкультураційні взаємовпливи та міжконфесійні взаємини" (Галич, 2014); V Всеукраїнській науково-практичній конференції "Релігійні фактори у контексті суспільних і світоглядних трансформацій" (Острог, 2014); Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополита Василя (Липківського) та Іоанна (Бондарчука))" (Тернопіль, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції "Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії" (Чернівці, 2015); IV Міжнародній науково-практичній конференції "Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви" (Київ, 2015).

Публікації. Основний зміст дисертації висвітлено у 6 наукових статтях, 5 з яких надруковано у фахових виданнях України, 1 – у іноземному науковому виданні.

Структура та обсяг роботи відповідає меті та логіці дослідження і відображає послідовність вирішення поставлених завдань. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Обсяг основного тексту дисертації – 183 сторінки. Список використаних джерел і літератури містить 428 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У "**Вступі**" обґрунтовано актуальність теми дисертації, проаналізовано джерельну базу та ступінь наукової розробленості досліджуваної проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт та предмет, окреслено теоретико-методологічну базу дослідження, сформульовано наукову новизну одержаних результатів, які виносяться на захист, їх теоретичне і практичне значення, наведено дані про апробацію, відображено структуру та обсяг роботи.

Перший розділ "**Православна етика як об'єкт релігієзнавчого дослідження**" присвячено виявленню специфіки наявних у сучасному філософсько-релігієзнавчому дискурсі етичних засад православної етики. Значну увагу приділено висвітленню теоретичних і методологічних витоків сучасної православної етики та розкриттю її особливостей.

Усвідомлення обмеженості деонтологічної та утилітаристської етичної програми в кінці ХХ ст. сприяло формуванню, з одного боку, етики цінностей,

представники якої розглядали цінності як самодостатні регулятиви, що не претендують на опору в авторитеті Бога, традиції, суспільства чи розуму, але спираються самі на себе, а з другого – етики чеснот, засновниця якої Г. Енском, критикуючи наявні етичні програми за світоглядний фундаменталізм зокрема, віру в Законодавця, доводила, що етика може бути успішною лише тоді, коли існує ідеальний образ моральної досконалості конкретної особи, який слугує рушієм її морального зростання.

Зважаючи на популярність, яку отримала етика чеснот завдяки працям А. Макінтаєра, Л. Загжебські у зарубіжному та А. Баумейстера, С. Кримського, В. Малахова, Л. Филипович, Т. Чайки, Ю. Чорноморця, О. Шеремети та ін. у вітчизняному філософсько-релігієзнавчому дискурсі, дисертантом обґрунтовано тезу про перевідродження етики чеснот та висвітлено причини її забуття у релігійному світогляді. Провідне місце у цьому контексті відіграла творчість В. Окама, який, як доводять С. Пінкерс та Ч. Тейлор, сформував підстави становлення автономного суб'єкта, що, починаючи культивувати себе, руйнує норми та цінності традиційного суспільства, сприяючи його секуляризації.

Українські дослідники А. Баумейстер, В. Малахов, Ю. Чорноморець, Т. Софійчук, А. Шептицький, С. Шевчук загалом поділяють ідеї етики чеснот. Їх теоретичні розробки та дослідження спрямовані на пошук методологічних принципів, що дали можливість об'єднати етику обов'язку та етику чеснот у єдину комплексну етичну програму, зберігаючи при цьому гуманістичний потенціал етичного ідеалу, який вибудовується на тлі абсолютизації морального відношення до іншого загалом. Вони доводять, що універсальним фундаментом релігійної та світської моралі є готовність поставити себе на місце іншого, які теоретизується у концепті "антропологічної відкритості іншому".

У межах концептуально оформленого проекту взаємодоповнюваності етики чеснот та етики обов'язку, запропонованого вітчизняним мислителем А. Баумейстером, постулюється думка про те, що потреба в реалізації конкретних чеснот народжується як результат загальної установки на моральний вчинок. Поряд з іншим, А. Баумейстер відмічає, що благо, істина, краса можуть бути не лише цінностями чи духовними ідеалами, а і конкретними властивостями самого морального акту. У теоріях такого типу український філософ дотримується думки К. Войтили та Е. Корета. Схожу аналітику людського морального стану існування дають українські філософи К. Рассудіна та І. Ставицька.

Компаративним аналізом вітчизняної філософської та релігієзнавчої традиції дослідження основних парадигмально відмінних етичних програм (з відповідними західними зразками) виявлено, що в той час, як українські мислителі відкрито говорять про необхідність слідування ідеалам, про обов'язок жити за принципами, про можливість та необхідність відкритості до Іншого, західні мислителі намагаються уникати постулювання ідеалів та принципів – тут моральні норми вважаються легітимними, якщо вони вкорінені у людському житті, а не нав'язані зовні. Ця тенденція найповніше представлена у творчості А. Макінтаєра, котрий, з одного боку, довів, що не існує якоїсь

загальнолюдської моралі, оскільки загальнолюдські цінності та чесноти дані через конкретну культурну "практику себе" певних спільнот, а з другого – на тлі історичних реалій ХХ ст., зокрема, історії марксизму, обґрунтував обмеженість постмодерністських релятивістських етичних програм, які пропонують творення нової людяності з себе.

На основі аналізу етики чеснот охарактеризовано її специфічний різновид – екземпляризм, який найдетальніше розроблений у творчій спадщині Л. Загжебські, яка, користуючись теоретичним тлом давньої народної мудрості, довела, що чесноти передують правилам, а носії чеснот – самим чеснотам. Відтак, ідеальне втілення чеснот у певній особистості може надихати спільноти та інших людей. Показовим прикладом у цьому контексті слугує значення постатей Мартіна Лютера Кінга, Матері Терези, Махатми Ганді, Нельсона Манделі, Папи Івана Павла II, які для багатьох людей є прикладами моральної благосні більше, ніж окремо виділені їх чесноти, принципи життя, моральні правила.

Наголошено, що концептуалізована Л. Загжебські персоналістичність екземпляризму в сучасному інтелектуальному дискурсі доповнюється запропонованим М. Бубером, Я. Ключковським, Е. Левінасом, В. Малаховим, Ф. Розенцвайгом, Ю. Тішнером діалогізмом, який стає теоретико-методологічним тлом розвитку сучасної релігійної етики.

Акцентуючи увагу на недоліках парадигмально відмінних етичних програм, користуючись теоретичними узагальненнями запропонованими у працях П. Адо, М. Фуко, Дж. Сміта, дисертант обґрунтовує гуманістичний потенціал соціальної етики православ'я, який виявляється, як правило, тільки в парадигмальному вимірі певної етичної програми, що яскраво засвідчує сучасна практика РПЦ.

У другому розділі "**Євангельська мораль як фундамент православної етики**" проаналізовано витoki православної етики, провідне місце серед яких посідає Перше послання Йоана. Загальне відродження інтересу до новозавітної етики, що спостерігається останнім часом, зумовлене появою нових герменевтичних стратегій представлених у творчості таких провідних зарубіжних та вітчизняних дослідників як А. Баумейстер, К. Ванхузер, П. Гіч, М. Енском, Е. Жильсон, Л. Загжебські, А. Макінтаєр, С. Макалір, Л. Меліна, К. Свенсон, Я. Пелікан, Н. Райт, Ч. Тейлор, Ф. Фут, Р. Херстхауз, Р. Хейз, В. Шохін, О. Шеремет та ін. Їх дослідження засвідчили, що специфіка новозавітної етики зумовлена інтерпретацією, яка, зумовлює конфесійні відмінності. Коли на початку ХХІ ст. православна етика стала предметом гострих дебатів, відкритих та латентних, православному фундаменталізму "русьмиру" українські, грецькі й ліберальні російські православні автори протиставили ідеали євангельської етики, звернення до якої у вітчизняному православному середовищі не стало несподіванкою. Світоглядно-теоретичну основу "русьмиру" в свій час підготували київські професори В. Екземплярський та П. Светлов, а в ХХ ст. – православна думка паризької школи. Ідеї останньої знайшли продовження у творчості таких провідних мислителів другої половини ХХ ст., як Й. Зізіулас, А. Сурожський, Г. Флоровський, О. Шмеман, Х. Янарас. Характерною рисою православних богослов'я та етики є бачення

Бога крізь призму такої засадничої його чесноти та властивості як Любов. Виходячи з цього, людина має проявляти самопожертву любові і у ставленні до Бога й інших людей, щоб стати богоподібною істотою.

Порівняльним аналізом доведено, що дещо іншим є розуміння новозавітньої теології любові у католицизмі, який, визнаючи пріоритет Любові як божественної характеристики, все ж тлумачить її крізь призму послуху, наприклад, Син у всьому послушний Отцю, Богородиця – Богові, і так до нескінченності. Послух і смирення мають визначальною рисою добровільну згоду, добровільне "так" на звістку від Бога чи на повеління від нього. У протестантизмі, головною чеснотою Бога є його вірність обіцянкам, завіту зі своїм народом (Ізраїлем, Церквою). Відповідно, і людина має проявляти як основну чесноту – віру, тобто загальну особисту довіру до Бога, віру в догмати християнства, особисту вірність.

Застосовуючи теоретичні засади запропонованої Л. Загжебські екземплярської етики, доведено, що основою православної етики виступає не тільки окрема моральна особистість, якою, як правило, є Христос або ж хтось із апостолів (досить часто апостол Павло), а й "взірцева спільнота", котрою є церква часів апостолів (із книги "Діянь апостолів"), церква святих. На цьому тлі підкреслено ригористичність православної етики, яка, визнаючи взірцем поведінки Христа чи спільноту апостолів, не враховує реальних можливостей їх втілення на практиці.

Аналізуючи витoki православної етики, дисертант доходить висновку, що етичне значення синоптичних Євангелій, послань апостолів Павла, Петра, Якова та Іуди зумовлене специфікою православної інтерпретації етичних принципів Іоаннового корпусу, в межах якого постулюється детермінованість моральної поведінки моральним знанням. Пізнавши, що є правильним і спасительним, людина не може грішити і вчиняти зло взагалі. Таке "сократівське" обґрунтування етики через істинне знання є доволі ризикованим, оскільки із містичного досвіду можна вивести будь-які положення. Однак, це не завадило засадничим концептуальним схемам Першого послання Іоанна стати наративним світом, у якому православна етика шукає джерело своїх доктрин.

У третьому розділі **"Середньовічна православна етика чеснот"** проаналізовано теоретико-методологічні засади та розкрито специфіку визначальних середньовічних етичних концепцій.

Для конституювання православної етики особливе значення має доба Середньовіччя – час зародження етики чеснот. Становлення останньої тісно пов'язане з феноменом християнського платонізму як панівної світоглядної парадигми мислення представників грецької патристики, що яскраво проявляється у творчості Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ниського та ін. Користуючись теоретичним тлом антропологічної та етичної концепції Платона, розкрито, розвиток етики чеснот представниками грецької патристики.

Зазначено, що з платонізму святі отці запозичили доктрину про чесноти душі та зло, яка тлумачилась як відсутність або викривлення природної специфіки сил душі. Констатовано, що усі ці доктрини оригінально

осмислювалися у персоналістичному патристичному світогляді з огляду на амбівалентність креаціонізму, який, з одного боку, постулював цілковиту прірву між людиною та Богом, а з другого – богоподібність людської душі, що виявлялось крізь призму темпоральності. На цьому тлі формувалася специфіка уточненої аристотелізмом патристичної етики, яка передбачає взаємну відкритість людини і Бога для зустрічі.

Досліджено, що найбільший внесок в розвиток православної етики доби Середньовіччя зробив Максим Сповідник, розглядаючи людину як істоту мудру, вірну та люблячу. М. Сповідник зосереджує свою увагу на витоках зла.

Переосмислення нормативних чеснот – це не пусте бажанням М. Сповідника замінити чотири платонівські чесноти (мудрість, мужність, стриманість, справедливість) на власні оригінальні чотири чесноти (мудрість, вірність, любов, мир), а спроба показати особливості довершеного стану сил душі, який реалізується у стані спокою, самототожності, блаженного постійного переживання присутності Бога у досвіді.

Проаналізовано специфіку середньовічної етики любові, представленої провідними тогочасними богословами як Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Й. Дамаскін, Й. Златоуст, М. Сповідник, які, користуючись світоглядними основами Писання, доводили, з одного боку, що саме любов є головною рисою образу Божого в людині, а з другого – що любов виявляється як максимумом добра (Блага), сумою чеснот, спрямованістю до виконання належного, протилежністю злу, Блага. Дисертантом зазначено, що для представників середньовічної патристики, любов є основою для самої себе і є єдина самоосновна чеснота, початок і кінець для інших чеснот.

Розкриваючи сутність середньовічної етики любові, акцентовано увагу на специфіці антитези любові, якою виступає не ненависть, а себелюбство (егоїзм), що проявляється, як правило, або у любові до власного тіла як джерела насолод, або ж у бажанні панувати над іншими заради множення можливостей для насолод і зменшення можливостей земних страждань або ж – у відмові від Царства Божого.

Підкреслено, що основною інтенцією етичної поведінки є не стільки окремий добродійний вчинок, оскільки чесноти як звички-навички і сформований ними стан душі. Відповідно і оцінюватися повинен не окремий вчинок, а те, яким є напрямок діяльності загалом, оскільки через окремі вчинки можна засудити будь-яку людину, крім безгрішного Христа і Богородиці.

Розкрито, що розвиток середньовічної екземплярницької етики, представленої, насамперед, творчістю Максима Сповідника та Йоана Златоуста, з одного боку, довів до логічного завершення ідею внутрішньої відмінності етики та юриспруденції, а з другого – онтологічного ієрархізму, який дав можливість розглядати імператора як "живий закон", що підносило його до рівня святих.

У четвертому розділі **"Православна моральна телеологія часів модерну як різновид деонтологічної релігійної етики"** висвітлено розвиток етичних вчень в епоху модерну, окреслено причини та специфіку трансформації середньовічної етики чеснот у етику обов'язку.

Доведено, що трансформація етичних інтенцій, яка відбувається під впливом світоглядних та соціокультурних змін епохи модерну, виявляється у маргіналізації етики чеснот під впливом рефлексій щодо онтологічних питань відносин Бога і людини, промислу і свободи, благодаті та моральної дії. Специфіка цієї онтології не передбачала місця для розвитку етики чеснот, але окреслювала етику Божественного закону, тобто етики обов'язків. Чесноти переставали бути характеристиками довершеної людини і християнина, але ставали засобами виконання морального обов'язку людини перед Богом.

Аргументовано, що зсув парадигми в теології від етики чеснот до етики закону був поступовим, що простежується у таких творах раннього модерну як "Православне сповідання віри" П. Могили і "Камінь віри" С. Яворського. Твір П. Могили, як такий, що отримав благословення патріарха Константинопольського та всього загалу керівництва православних церков, може вважатися виразом загальних поглядів православних теологів при їх зіткненні з католицьким богослов'ям та етикою. Український богослов дистанціюється від платонівського тлумачення чеснот, пропонуючи їх власну ієрархію: віра, надія та любов породжують молитву, піст, милостиню, які символізують християнське життя, котре породжує мудрість, справедливість, стриманість і мужність, що виявляються через відношення до Бога та людей, а не є знанням світу ідей.

Особливого значення для розвитку ранньомодерної православної етики набула творча спадщина С. Яворського, яка, незважаючи на неоднозначне сприйняття в православному середовищі, все ж не вийшла за світоглядні межі православ'я. Український мислитель та богослов, зважаючи на власну прокатолицьку орієнтацію, боровся не винятково з лютеранством, а відтак відстоював думку про те, що не тільки віра, а й добрі справи є запорукою спасіння. С. Яворський пропонує власну етичну концепцію, в основі якої лежить класичне православне вчення про розрізнення трьох етапів духовного становлення: життя, доброго життя, вічного життя. Він обґрунтовує думку, що зберегти життя можна досягнувши вічного життя шляхом доброго життя, яке реалізується за допомогою дотримання заповідей.

Зазначено, що поворот до етики обов'язку від етики чеснот, знаменує тлумачення самих чеснот як таких, яких людина повинна дотримуватися, бо таким є повеління Бога і вимога церковного статуту. Підкреслено, що в той час як у Середньовіччі треба дотримуватися обов'язків, щоб надбати чесноти і стати "новою людиною", то у С. Яворського навпаки, потрібно мати певні загальнолюдські, християнські та громадянські чесноти, щоб виконати обов'язкові приписи загальної, християнської, громадянської етики. Така тенденція була властивою для більшості модерних творів, присвячених висвітленню специфіки православної етики. На цьому тлі підкреслюється принципова відмінність між середньовічною та модерною православною моральною думкою, яка у тому, що в середньовічному богослов'ї етика чеснот поглинає етику закону, а в модерному – навпаки.

Відокремлення догматичної теології від моральної проглядається у творчості Феофана Прокоповича, який вважав, що предметом цієї науки є добрі справи християнина, котрі є любов'ю у найширшому сенсі цього слова. При

цьому мислитель підкреслює амбівалентний характер любові, що, з одного боку, виявляється як любов до Бога, а з другого – постає любов'ю до ближнього, яка реалізується через послух владі. Такий підхід відкрив широке поле для маніпуляцій, за допомогою яких можна було легітимізувати різноманітні конкретні етичні та соціальні правила.

Зазначено, що православна етика модерну як всебічно розвинена система була створена І. Пензенським і містила в собі три частини: вчення про нову людину; вчення про Божественний закон і обов'язки людей; вчення про розсудливе узгодження своєї реальної поведінки із нормами Божественного закону і етичними обов'язками. Всеохоплююча система моральних приписів ґрунтується у І. Пензенського за лютеранським взірцем цілком на Писанні, а вчення про природний етичний закон практично повністю ігнорується.

Зауважено, що зміна акцентів розвитку етичної проблематики спостерігається у працях І. Янишева. Він намагався вписати православну етику у контекст загальнолюдської природної етики, вбачаючи її витoki в моральному інстинкті, включеному у контекст інших елементів моралі. Запропонований ним поворот до етичного суб'єктивізму отримав свій подальший розвиток у творах Ф. Затворника, М. Олесницького, С. Старгородського і А. Храповицького. Для цих мислителів не існує якоїсь однієї основи православної етики, але уся вона виводиться із православно-християнської психології, із практики часткового втілення Царства Божого у житті індивіда та церкви. Останнім досягненням православної етики модерну стала етика любові О. Семенова-Тянь-Шанського.

У п'ятому розділі **"Боротьба гуманістичних і тоталітарних тенденцій у православній етиці доби постмодерну"** висвітлено основні тенденції розвитку постмодерних православних теорій, розкрито їх світоглядні інтенції крізь призму сучасних світоглядних та суспільних трансформацій.

Підкреслено необхідність переходу до нового стилю мислення, який в сучасній православній етиці зумовлений тим, що постмодерн не сприймає проповідь, у тому числі етичну, з позицій авторитету. У наш час церкви нав'язують суспільству вже не десять заповідей як розкриття природного закону (парадигма модерної православної етики) і не етику самопожертви заради іншого (парадигма пізнього модерну), а лише пропонують суспільству прийняти певні християнські цінності як традиційні для нього та ефективні для вирішення його проблем.

Виявлено, що православна етика доби постмодерну має власні джерела в етиці самопожертви, яка сформована православними теологами пізнього модерну. Ця етика ґрунтувалася на особливій екзистенційній антропології. Людина є людиною лише як героїчна особистість, яка стає над грішною природою з її пристрастями. Якщо для патристичної етики чеснота є реалізацією людської природи, то для екзистенційної етики – трансценденцією людської особистості над природою. Надприродність чеснот означає, що вони можуть бути реалізовані лише за допомогою Божої благодаті, і кожен добродійний акт є подоланням егоїзму, до якого схильна людська природа. У межах такого екзистенційного героїзму любов до Бога і ближнього тлумачиться

як альтруїстичний акт самопожертвування. Ця теорія має яскраво виражений містичний аспект. Спростовується традиційна для православного світогляду абсолютизація досвіду та містичного емпіризму.

Зазначено, що дистанціюючись від традиційних для православ'я метанаративів, етичні концепції сучасних православних богословів, зокрема, А. Сурожського, О. Шмемана, постулюючи свободу вибору етичної позиції, акцентують увагу на її зумовленості благодаттю. Такий підхід є розвитком традиційної патристичної етики гідності іншого, в межах якої стверджується думка про те, що кожна людина створена за образом Божим, і цей образ у охрещеному стані – став іконою Христа. Зважаючи на це, кожен християнин повинен поважати іншого, оскільки цей інший має гідність частини містичного тіла Христового, частини Христа. І християнин має сили це робити, оскільки сам є частиною містичного тіла Христова, в якому благодать діє так само, як і в дереві – соки. Відірваність від церковності робить християнина безсилим творити добрі діла, так само як і висушена відрубана гілка дерева не може плодоносити.

Зведення етики до теології ірраціональної любові були гостро розкритиковані О. Клеманом, який звертає увагу на те, що людина ще в раю була покликана до владарювання, а тому й будь-які людські відносини мають елемент владних. Разом з тим потрібно протистояти не владі взагалі, а зловживанню нею.

Доведено, що найбільш розвиненою етичною системою сучасної православної думки є запропонована Х. Янарасом теорія моральної поведінки віруючого і спільнот. Її витоки лежать у розвиненій теологічній теорії екзистенції, центром якої є екстатичне прагнення до любові та вічного життя. Х. Янарас гостро критикує західну цивілізацію, за суперечність із самим облаштуванням людської екзистенції. Але власне етичних приписів Х. Янарас не виводить із основ своєї етики, оскільки це було б раціоналістичним законництвом і такі приписи мали б конвенційний характер. Етичній поведінці може навчити лише досвід, а саме – досвід життя в євхаристійних спільнотах. Такий досвід є передчуттям можливого існування людства у стані "царства Божого", подолання всіх суспільних суперечностей і навіть виклику смерті. Така теорія є утопічною за своїм характером, і є підміною етики, ідеологією за своєю суттю.

Православна етика Й. Зізіуласа ґрунтується на екстатичному прагненні віруючих до свободи та причетності до Бога у спілкуванні, діалозі. Мислитель прагне запропонувати етику повного прийняття іншого у всіх його особливостях, але багато у чому ця етика залишається риторичною, як і взірцева для неї етика Е. Левінаса. Намагаючись обґрунтувати морально-етичну обов'язковість персонального послуху священників та вірних єпископів, Й. Зізіулас переходить від етики ідеальної комунікативної спільноти де-факто до православної ідеології патерналізму.

Доведено, що герменевтична методологія видатних постатей православ'я дозволяло аналізувати православну етику, віднаходити елементи відкритості, універсальності, толерантності та гуманістичного потенціалу. З'явилась можливість більш повної актуалізації гуманістичного потенціалу православної етики. Сучасна православна етика йде по шляху розкриття гуманістичного

потенціалу всієї системи православної етики: цінностей, принципів, чеснот, етосу, діалогічності та відкритості, а актуалізація гуманістичного потенціалу православної етики є необхідним елементом для відновлення єдності європейської християнської спільноти.

Обґрунтовано, що неоконсервативна етика, яку розвивають представники неопатристичного напрямку, є сучасною аскетичною психологією, положення якої онтологізуються і стають ідейною основою для обґрунтування колективізму. Спричинені такі ідейні трансформації абсолютизацією духовної свободи, що веде до знецінення реальної свободи вибору, до заперечення цінності прав людини. У соціальному вченні патріарха Московського і всієї Русі Кирила ці консервативні тенденції спричиняють формування православного фундаменталізму, якому протистоїть персональна та соціальна етика Вселенського патріарха Варфоломія і православних богословів київської традиції, що розкривають й актуалізують гуманістичний потенціал традиційного та сучасного морального вчення.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставленої мети й завдань дослідження, обґрунтовано і сформульовано низку теоретичних узагальнень та висновків:

1. Православна етика перебуває під постійним впливом морального вчення Першого послання апостола Іоанна. Головними рисами якого є: містичний ідеал перебування людини в Богові як загальна моральна та віроповчальна вимога; визнання моральних принципів, безпосередньо очевидних для кожного, хто має містичне знання; есхатологічний пафос; відділення "своїх" від "чужих"; наголос на любові як конкретному змісті етичних імперативів.

2. Розвиток середньовічної етики чеснот ґрунтується на світоглядних засадах православної етики любові; остання постає як інтегративна чеснота, яка зумовлює етичну поведінку духовно розвиненої особистості. Перебування у любові є засобом досягнення святості, за якої людина стає довершеним інструментом для Божої благодаті, уподібнюється Христу, апостолам і першим християнам. Аналіз історичних трансформацій православної етики допоміг виявити, що в добу Середньовіччя реалізація гуманістичного потенціалу православної етики була неможлива через історичні умови, а у Новий час – через захоплення православних богословів етикою закону.

3. Православна етика епохи модерну варіюється залежно від того, з якими системами західної теології вона полемізувала, чи від яких систем релігійної етики західного християнства залежала. Відбувається перехід від етики чеснот до етики обов'язків в офіційному вченні церкви. Аналогічні тенденції простежуються у вченнях П. Могилы та С. Яворського, у полеміці яких відповідно до католицизму та лютеранства відбувається загальна трансформація православної етики, і вона витлумачується вже як деонтологічне вчення.

4. Православна етика доби постмодерну перебуває на стадії становлення. Її джерелами стають етичні погляди православних богословів доби пізнього

модерну, їх екзистенційна етика та уявлення про євхаристійну спільноту як ідеальні комунікацію і суспільство. У постмодерній православній етиці посилюються мотиви ірраціональної філософії життя у душі сучасного французького постмодернізму.

5. Сучасна православна етика стоїть на шляху розкриття гуманістичного потенціалу всіх її парадигмальних компонентів – цінностей, принципів, чеснот, етосу, діалогічності, відкритості. Актуалізація гуманістичного потенціалу православної етики є необхідним елементом відновлення єдності європейської християнської цивілізації за умови збереження етичних особливостей різних християнських традицій.

6. Проєвропейським та екуменічним тенденціям у розвитку гуманістичного потенціалу православної етики протистоїть фундаменталізм, що став на початку нового тисячоліття офіційною ідеологією Московського патріархату. Антигуманістичні тенденції цього спотворення персональної та суспільної етики виявилися як у теорії, так і на практиці, і спричинили світоглядні дискусії про свободу і права людини, християнські та імперські цінності. Українські православні богослови різних юрисдикцій підтримують у цих дискусіях проєвропейський вектор розвитку гуманістичного потенціалу православної етики.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Дідківський А. А. Православна етика чеснот доби середньовіччя / Дідківський А. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. [зб. наукових праць] / ред. рада: В. П. Андрущенко. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 32 (45). – С. 60 – 69.

2. Дідківський А. А. Православна етика Х. Янараса / А. А. Дідківський // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Вип. 2 (80). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка. – 2015. – С. 14 – 19.

3. Дідківський А. А. Православна етика доби постмодерну / Анатолій Дідківський // Релігія та соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет. – № 1 – 2 (17 – 18). – 2015. – С. 217 – 223.

4. Дідківський А. А. Євангельська мораль як фундамент традиційної та сучасної православної етики / Анатолій Дідківський // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філософія". – Острог : Вид-во Національного університету "Острозька академія". – Вип. 17. – 2015. – С. 154 – 159.

5. Дідківський А. А. Модернізація православної етики у творчості Петра Могили та Стефана Яворського / Дідківський А. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. [зб. наукових праць] / ред. рада : В. П. Андрущенко. Серія 7. Релігієзнавство.

Культурологія. Філософія. – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – Вип. 33 (46). – С. 172 – 180.

2. Публікації в інших виданнях:

6. Дидковский А. А. Этика любви в православной теологии Максима Исповедника / Анатолий Дидковский // Modern Science. – Prague. – № 4. – 2015. – С. 77 – 81.

АНОТАЦІЯ

Дідківський А. А. Православна етика: гуманістичний потенціал та історичні форми легітимізації. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2015.

Дисертацію присвячено концептуальному аналізу гуманістичного потенціалу православної етики в контексті діахронного підходу. Охарактеризовано наявні в сучасному вітчизняному та зарубіжному філософсько-релігієзнавчому дискурсі етичні програми та доведено, що православна релігійна етика поступово включає в себе елементи закону (деонтологія), етики чеснот, етики цінностей, консенсусної етики, екземпляризму, етики діалогу і толерантності. Виявлено, що абсолютизація будь-якого елементу релігійно-етичної системи може призводити до релігійного фундаменталізму, який руйнує релігійну етику зсередини.

У дисертаційному дослідженні висвітлено світоглядні засади та специфіку визначення основних історичних форм православної етики, виявлено їх гуманістичний потенціал та значення для подальшого розвитку православної етики.

Обґрунтування гуманістичного потенціалу сучасної православної етики тісно співвідноситься із застереженнями щодо негативних тенденцій, які проявляються при абсолютизації окремих чинників розвитку різних православних етичних програм, що яскраво демонструє РПЦ.

Ключові слова: етика, православ'я, гуманізм, мораль, чесноти, фундаменталізм, нормативізм, екземпляризм, любов.

АННОТАЦИЯ

Дидковский А. А. Православная этика: гуманистический потенциал и исторические формы легитимизации. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко, Житомир, 2015.

Диссертация посвящена концептуальному анализу гуманистического потенциала православной этики в контексте диахронного подхода. Охарактеризованы имеющиеся в современном отечественном и зарубежном философско-религиоведческом дискурсе этические программы и доказано, что православная религиозная этика постепенно приобретает полноту, включая в себя элементы закона (деонтология), этики добродетелей, этики ценностей, консенсусной этики, экземпляризма, этики диалога и толерантности. Установлено, что при абсолютизации любого элемента религиозно-этической системы может возникать религиозный фундаментализм, который разрушает религиозную этику изнутри.

Исследованы мировоззренческие основы евангельской этики, главную роль среди которых играет Первое послание Иоанна. Установлено, что новозаветная этика является разновидностью экземпляристской этики, поскольку этическим идеалом выступает личность основателя христианства (Христа) либо другие моральные образцы как исторического, так и повествовательного характера, ведущее место среди которых занимают апостолы и герои притч.

Раскрыты особенности развития этической проблематики в эпоху средневековья и отмечено, что в это время православные мыслители сосредотачивают основное внимание на развитии рассматриваемой сквозь призму евангельских идеалов платоновской этики добродетелей. Синтез античной и средневековой мировоззренческой традиции определяется благодаря этическим навыкам-добродетелям, а целостный "портрет" нравственной личности должен был быть персональным проявлением святости.

Православная этика Нового времени развивается в духе мировоззренческих норм своего времени и соответственно концентрирует основное внимание на проблеме деонтологической легитимизации моральных норм. Все вариации этических и даже аскетических систем основываются на конструировании различных систем духовных законов.

В диссертации исследован характер современной православной этики. Прослеживается тенденция к возрождению этики добродетелей, которая в совокупности с основополагающими принципами диалогической этики (открытостью, персонализмом) определяет общий гуманистический потенциал современной православной этики. Раскрыты этические истоки мировоззренческого противостояния украинского и русского православия, основой которого выступает, прежде всего, традиционная склонность последнего к фундаментализму.

Эксплицированы общие тенденции развития православной этики и доказано их соответствие развитию христианской этики католицизма и протестантизма, подчеркнуты основные направления развития православной этики, которая развивается под влиянием мировоззренческих и теологических парадигм мышления и, соответственно, проходит три основных периода в своем развитии – домодерный, модерный и постмодерный.

Ключевые слова: этика, православие, гуманизм, мораль, добродетели, фундаментализм, нормативизм, экземпляризм, любовь.

SUMMARY

Didkivsky A. A. Orthodox Ethics: the Humanistic Potential and Historical Forms of Legitimacy. – Manuscript.

Dissertation for the degree of philosophical science's candidate, specialty 09.00.11 – Religious studies. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2015.

It is the first time in Ukrainian religious studies that the dissertation suggested a conceptual review of humanistic potential of Orthodox ethics in the context of the diachronic approach. To this end, the available in today's domestic and foreign philosophical and theological discourse ethics programs are highlighted and it is shown that the Orthodox religious ethics gradually acquires fullness, including the elements of the law (deontology), virtue ethics, ethics, values, consensus ethics, exemplarism, dialogue ethics and ethics of tolerance. It is revealed that when any element of religious and ethical system becomes absolute religious fundamentalism can occur which destroys religious ethics from the inside.

An important role in this thesis is played by disclosure of the nature of modern Orthodox ethics. There is a tendency to a revival of virtue ethics, which in conjunction with the fundamental principles of the dialogic ethics (openness, personalism) defines a common humanistic potential of modern Orthodox ethics. On the basis of this there demonstrated the ethical origins of ideological confrontation between Ukrainian and Russian Orthodoxy, the foundation of which serves, among other things, the traditional tendency of the latter to fundamentalism.

The dissertation explicates the general trends of Orthodox ethics and demonstrates their compliance with the development of Christian ethics, Catholicism and Protestantism, highlights the main trends in Orthodox ethics, which develops under the influence of philosophical and theological paradigms of thinking and, therefore, goes through three major periods in its development - pre-modern, modern and postmodern.

Keywords: ethics, Orthodoxy, humanism, morality, virtue, fundamentalism normativism, exemplarism, love.

